

TÓTH PÉTER

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK OSZTÁLYOZÁSA A XIX. SZÁZAD VÉGÉTŐL MÁIG

KIVONAT: Tanulmányomban a magyar nyelvjárások osztályozásának történetével foglalkozom. Előzményként említhető meg az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszéke által 2023. május 18-án megrendezett *Nyelvi, irodalmi, etnokulturális kapcsolatok a Kárpát-medencében: múlt, jelen és jövő* című konferencián megtartott online előadásom. Az említett konferencián a magyar nyelvjárások XIX. századi osztályozásait foglaltam össze. E tanulmányban folytatom a korábbi előadás gondolatmenetét, kiindulópontom Balassa József osztályozása, amely korszakhatárnak tekinthető a kérdéskör történetében. Az alábbiakban röviden áttekintem a vonatkozó kutatásoknak a XIX. század végétől elért eredményeit, az osztályozások során figyelembe vett szempontokat, az egyes felosztások közötti különbségeket és a terminológiai kérdéseket.

KULCSSZAVAK: nyelvjárások, nyelvjáráskutatás, osztályozás

1. Bevezetés

A nyelvjárások közötti különbségek és hasonlóságok kérdésköre, a különböző települések, tájegységek nyelvi kapcsolata a nyelvészeti kutatásoknak régóta tárgyát képezi. A szakterület művelőiben rendszeresen felvetődik a kérdés, hogy miképpen osztályozhatók a területi nyelvváltozatok, egyáltalán osztályozhatók-e. A felosztások mennyiben számítanak tudományos absztrakciónak, s mennyire tükrözik a nyelvi valóságot? Melyek azok a tájnyelvi jelen-

ségek, amelyekre építhetünk? Van-e a nyelvjárásterületnek határa, vagy csak határsávról beszélhetünk?

A XIX–XX. század fordulója táján több neves külföldi kutató (köztük Jules Gilliéron) vélekedett úgy, hogy legfeljebb csak a nyelvjárási jelenségek határa állapítható meg, a nyelvjárásoké nem. Ritkának számít ugyanis több markáns tájnyelvi jelenség határának egybeesése. S ezek a ritkább esetek is többnyire településtörténeti okokkal, esetleg szigethelyzettel vagy földrajzi adottságokkal magyarázhatók. Olykor azonban a nyelvrendszerint összefüggések is magyarázatul szolgálnak rá. Jellemzőnek mégis azt mondhatjuk, amit már Simonyi Zsigmond is megfogalmazott: „azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárásokat nem lehet pontosan elhatárolni egymástól. Majdnem mindenütt találunk kapcsolatokat s átmeneteket a különböző nyelvjárások között. Ha egymás végtiben három nyelvjárást viz[s]gálunk, a középsőnek rendszerint lesznek olyan sajátosságai is, melyek jobb szomszédjával, s olyanok is, melyek a bal szomszédossal kötik össze” (1889: I. 199–200).

A XIX. század utolsó évtizedeiben megjelenő első nyelvatlások térképlapjai azt mutatták, hogy a nyelvjárások korántsem egymástól jól elhatárolható, zárt nyelvi egységek. Sokkal inkább fokozatos átmenet figyelhető meg a nyelvjárási kontinuumban. Tanulásként vonták le azt is, hogy a régi törzsi határok már nem meghatározóak a mai tájszóláshatárok tekintetében, a jelenségek elterjedése – egy szóra kivetítve – megállapítható, a nyelvjárások közötti határ azonban nem. Minél több szón vizsgálunk egy kiszemelt jelenséget, a területi megoszlás annál inkább ölt sávos jelleget.

Az új eredmények az osztályozásra vállalkozó kutatókat abban erősítették meg, hogy a tipológiát ne történeti és földrajzi, hanem nyelvi megközelítésre, főképp a nyelvjárások hangtani sajátosságaira alapozzák, mivel a tájszólásokban érvényesülő hangtani tendenciák nagyobb számú morfémat érintenek és így a rendszertani összefüggéseket jól tükrözik.

2. Balassa József osztályozása és annak hatása

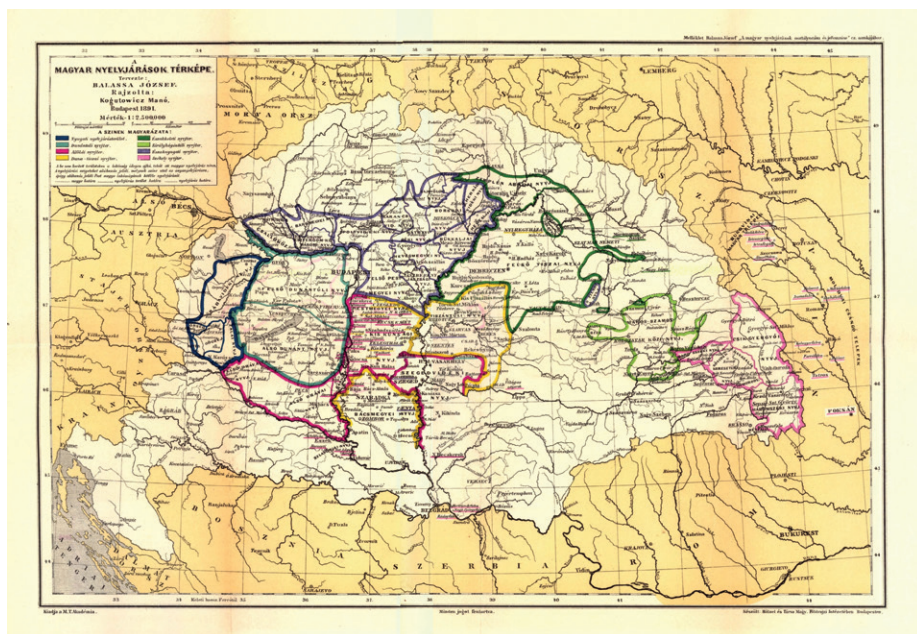
A magyar nyelvjáráskutatásnak a XIX. század végéig elért eredményei lehetővé tették a nagyobb, összefoglaló munkák elkészítését. Ennek révén jelent meg Szinnyei József szerkesztésében a *Magyar tájszótár* és Balassa József *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* című könyve. Balassa a magyar nyelvjárások addigi legrészletesebb osztályozását adja. Elemzése nemcsak a köznyelvtől leginkább különböző nyelvjárásokra, hanem az egész nyelvterületre kiterjed: „Sokan azt hiszik, hogy csak az olyan magyar beszédet szabad nyelvjárásnak tekintenünk, a mely az irodalomtól lényegesen eltér. És így pl. megengedik, hogy van göcseji, palócz, szegedi, székely nyelvjárás, de ott, a hol ők különös eltérést nem tapasztalnak, nyelvjárás nincs. Ez a felfogás már csak azért is helytelen, mert így a nyelvészeti vizsgálódás köréből kizárjuk a magyar nyelvterület legnagyobb részét, s ezáltal lehetetlenné válik a rendszeres, és az egész nyelvterületre kiterjedő kutatás” (Balassa 1891: 5).

A korábbi felosztások egy része elsősorban történeti vagy földrajzi szempontokat vett figyelembe. Balassa a történeti megközelítéssel kapcsolatban így ír: „a bevándorolt és a megmagyarosodott népfajok teljesen egybeolvadtak a magyar néppel s nyelvük ma a többi magyarságéval teljesen összefüggő nyelvterületet alkot, úgy hogy erre nem építhetjük a magyar nyelvjárások osztályozását” (i. h. 14). Balassa a földrajzi szempontokat érintve megemlíti a belső migráció hatását a nyelvjárási határok módosulására. Arra is figyel, hogy az újonnan letelepedett lakosság nyelve idővel alkalmazkodik környezetéhez, egyes sajátságokat elhagynak, másokat megőriznek. Ezáltal a kibocsátó terület nyelvjárásától is némileg eltávolodnak (i. h. 16).

Balassa az osztályozást a jellemző nyelvi sajátságokra alapozza (i. h. 17). A nagyobb területi egységeket *nyelvjárasterület*nek, az ezen belül lévő kisebbeket *nyelvjárásnak* nevezi. A palócon belül a kettő között a *nyelvjárásvidéket* is megkülönbözteti. A székely nyelvjárás esetében szintén így tesz (lásd nyugati székelység, keleti székelység). Az alföldihez tartozó duna-drávaközinek

több altípusát megkülönbözteti (sárközi, alsódrávai, szlavóniai, felsődrávai nyelvjárás).

Balassa a következő 8 nyelvjárásterületet jelöli ki: 1) nyugati, 2) dunántúli, 3) alföldi, 4) duna-tiszai, 5) északkeleti, 6) királyhágontúli, 7) északnyugati, 8) székely. Könyvében az alábbi térképlapon szemlélteti az egyes típusokat (a térképet Balassa tervezte, Kogutowicz Manó rajzolta):

1. ábra. Balassa első térképe a magyar nyelvjárásterületekről (1891)

Balassa a Dunántúlon nagyon körültekintően választotta ki azokat a jelenségeket, amelyek leginkább alkalmasnak mutatkoznak az osztályozáshoz (pl. a nyitódó kettőshangzók vagy az erősebb *ö*-zés elterjedését). A Dunántúl nyugati részét *nyugati nyelvjárásterületnek*, az ettől keletebbre, egészen a Dunáig elterülő vidéket (Szigetköz, Bakony, Sárvíz mente, Vértes és Pilis vidéke stb.) *dunántúli nyelvjárásterületnek* nevezi.

Baranya és Somogy déli részét, a Kiskunságot, Szegedet és vidékét, a Duna mellékének egy részét (Sárköz) az *alföldi nyelvjárásterülethez* sorolja.

E nyelvjárásterület megnevezésének okairól így ír: „«Alföldi» nyelvjárásterületnek azért nevezem, mert nagyobb része az Alföldön van és mert az *ö*-zést többször nevezték már alföldi sajátságnak. Az egyes nyelvjárások területe külföldben sem vág teljesen egybe a földrajzi területekkel, az elnevezésnél tehát bele kell törődnünk a fogalmaknak néha megszorításába, néha kitágításába” (i. h. 21). Mivel a területi nyelvváltozatok határa sokszor nem egyezik földrajzi határokkal (például a nagyobb folyók vagy hegységek által határolt területekkel), az egyes nyelvjárásterületek, -típusok elnevezése gyakran jelent nehézséget a szakembereknek. A néprajz- és a földrajztudományban használatos közismertebb tájnevek inkább a csak kisebb eltéréseket mutató *nyelvjárások* (nyelvjáráscsoportok) megnevezésére tűntek alkalmasnak Balassa számára is.

Balassa a Szeged környéki és dél-dunántúli tájszólásokat egy csoportba sorolja, a közöttük lévő *ö*-zű nyelvjárásokat azonban már a duna-tiszaihoz. Balassa a *duna-tiszai nyelvjárásterületet* az északnyugati, az *e*-zű északkeleti és az *ö*-zű alföldi között jelöli ki. Megemlíti, hogy e vidéken településtörténeti okokból nagy számban találhatók palócos jellegű nyelvjárásszigetek, emellett *ö*-zés is jellemző, amit a szomszédos alföldi nyelvjárásterület hatásának tart (i. h. 61).

Balassa a keleti nyílt *e*-zű vidéket kettéválasztja *északkeletire* és *királyhágóntúlira*¹. Az osztályozásában itt már tehát nem az összekötő, hanem az elválasztó nyelvi jegyek a dominánsak. Az északkeleti nyelvjárások elhatárolásában a nyílt *e*-zés volt az egyik fő szempont. Balassa utal arra, hogy a hegyaljai nyelvjárást azért nem sorolja az északkeletihez, mert *ë*-zű: „Hegyalja nyelvjárása, mint látjuk, alig is nevezhető palócosnak, s csak azért kellett az északnyugati nyelvjárásterülethez sorolnunk, mert *ë*-zű, míg az északkeletinek legjellemzőbb sajátsága az *e*-zés” (i. h. 88). Balassának valószínűleg téves információi lehettek a hegyaljai tájszólásról a zárt *ë*-t illetően.

Az északnyugati nyelvjárásterület a magyar nyelvterület északi részét fedi le Pozsonytól Tokajig, délen pedig egészen Szolnok tájáig. Balassa így ír róla: „E nyelvjárásterület középpontja a Heves, Gömör, Borsod, Nógrád és Hont

1 A Balassa által királyhágóntúlinak, újabban mezőségeknek nevezett nyelvjárástípusban a szórványosan felbukkanó *ë*-féle hangok már inkább a nyílt *e* variánsainak tekinthetők (Juhász 2001: 296).

megyében lakó palóczság, de megtaláljuk az ő nyelvjárásuk több jellemző sajátosságát az őket keletről, délről és nyugatról körülvevő lakosság nyelvében is” (i. h. 75). E területhez tehát nemcsak a palócságot sorolja, hanem az ő tájszólásukhoz sok szempontból hasonló szomszédos nyelvjárásokat is. E kérdésről a következőket írja: „külön kell választanunk az igazi palócz nyelvjárásokat, melyek a terület közepét, góczpontját foglalják el; innen három irányban, keletre, nyugatra és délre terjednek ki a különböző palóczosnak nevezhető nyelvjárások” (i. h.).

Balassa az északnyugati nyelvjárásterület határainak kijelölése során nem csak az illabiális *ā*-zást és a labiális *ā*-zást vette figyelembe. A terület nyugati, déli és keleti szélein egyaránt találhatók olyan tájszólások, amelyekből hiányoznak az említett sajátosságok. Balassa az északnyugatihoz sorolt mátyusföldi és csallóközi nyelvjárásról megjegyzi, hogy „valóságos vegyülék nyelvjárás, melyet a nyugati nyelvjárásterület legszélső vidékének is tarthatnánk. Sőt az egyes helységek nyelve is eltér egymástól, miután egyik helyen több a palócz sajátosság, másokban több a rábavidéki” (i. h. 91).

Balassa a székely nyelvjárásterülethez sorolja a moldvai és a bukovinai magyarok településeit is (i. h. 96). Ehhez kapcsolódóan megemlíthetjük, hogy a 19. századi kutatók, köztük Gegő Elek, Szarvas Gábor a csángó nyelvjárásoknak a székellyel való hasonlóságát hangsúlyozták.

Balassa a magyar nyelvjárások területi egységeiről később Simonyi Zsigmond *A magyar nyelv* című könyvéhez készített egy új, helyenként pontosított térképlapot (Simonyi 1905).

2. ábra. Balassa József második térképe a magyar nyelvjárásterületekről (1905)

Balassa könyvén nemzedékek nőttek fel. A későbbi osztályozások zöme kisebb-nagyobb módosításokkal Balassa munkáját követi. Horger Antal szerint „Részleteiben való avultsága ellenére ma is elfogadható belőle a nyj.-ok osztályozása” (Horger 1934: 11). Kálmán Béla 1951-ben azt írja, hogy „Felosztását nagy vonalakban még ma is megtarthatjuk” (Kálmán 1951: 14). Deme röviddel később megemlíti, hogy „ha valaki most, 60 év múltán gyors tájékozódást akar nyerni valamelyik nyelvjáróterület jellegéről, még mindig hozzá fordul” (Deme 1953: 19). Márton Gyula is elismerően szól Balassa osztályozásáról: „a magyar nyelvjáróstanban ma is Balassa József felosztását használják kisebb kiigazításokkal” (Márton 1970: 59). Balogh Lajost idézem: „Több mint száz év telt el Balassa könyvének megjelenése óta. Ez alatt az idő alatt igen sok új adattal, feldolgozással, jelenségmonográfiával gazdagodott a dialektológiai irodalom, amelyek lehetővé tették a Balassa ál-

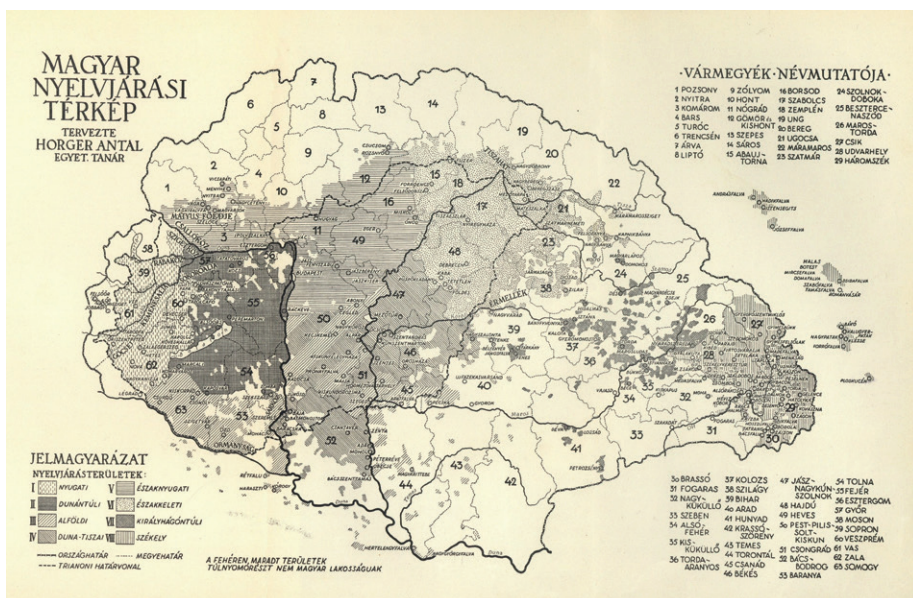
tal megrajzolt jelenséghatárok kisebb mértékű korrekcióját. Mindez azonban semmit nem von le a szerző érdeméből, mind a mai napig őt tekintjük az osztályozás klasszikus mesterének” (1998: 96).

3. Horger Antal és az osztályozás kérdése

Horger Antal a Brassói Állami Főreáliskola oktatójaként kezdett foglalkozni Székelyföld és egyes székely kirajzások (a Brassóhoz közeli Halmagy és a hét-falusi csángók) nyelvjárásával. A különböző tájnyelvi jelenségek eltérő izoglosszái arról győzték meg, hogy „teljesen hiába való fáradság a nyelvjárások osztályozásával bajlódni. A rövidség okáért beszélhetünk ugyan ezentúl is ilyen vagy olyan nyelvjárásról, de tudományos fontosságot az ilyen nagyjából való osztályozásnak nem lehet tulajdonítani. Annál fontosabbnak tartom azonban az egyes nyelvjárási sajátságok elterjedésének lehetőleg pontos megállapítását” (Horger 1905: 447).

Horger A magyar nyelvjárások c. könyvében szinkrón és diakrón megközelítést egyaránt alkalmaz a tájnyelvi jelenségek tárgyalásánál. A vizsgált jelenségek elterjedtségére és történetére helyezi a hangsúlyt (Horger 1934). Bár később eljárásával kapcsolatban megjegyezték, hogy a leíró és történeti megközelítés közös alkalmazása a gyakorlatban nem valósítható meg kifogástalan módon (lásd Imre 1971: 24), módszeréről elismerő véleményeket is megfogalmaztak (Benkő 1955: 521; Juhász 2016: 27).

Horger röviden ismerteti a Balassa által kijelölt 8 nyelvjáróterületet. Térképe néhány ponton különbözik Balassáétól, például Horger a Duna–Tisza közének egy részét két nyelvjáróterület (az alföldi és a duna-tiszai) vonalaival jelöli meg. A nyelvszigetek, szórványok jelölésében Horger térképén több helyen pontosítások, kiegészítések vannak.

3. ábra. Horger Antal térképe a magyar nyelvjárássterületekről (1934)

4. Laziczius Gyula osztályozása és a fonológiai szempont

Laziczius Gyula osztályozása a korábbiak közül leginkább Simonyi Zsigmondéhoz áll közel: mindketten nyelvi kritériumokra támaszkodnak, s nagyrészt ugyanazokat a hangtani jelenségeket emelik a középpontba (Simonyi osztályozásáról lásd Tóth 2025: 56–57).

Laziczius viszonylag kevés jelenséget vett figyelembe az osztályozásnál. Eljárását így magyarázza: „Ami a jellemzést illeti, feltétlenül igazat kell adnunk Balassának, mert minél több részletvonalból rajzoljuk meg egy-egy nyelvjárás képét, annál hívebb lesz a rajzunk. [...] Ami azonban áll a jellemzésre, az nem biztos, hogy áll az osztályozásra is, mert az egészen más kérdés. [...] Ha ugyanis sorra vesszük az egyes sajátságokat, kellő adatok segítségével mindegyikről pontos terjedési térképet szerkeszthetünk. [...] Mihelyt azonban egy térképbe akarjuk belerajzolni az összes terjedési vona-

lakat, azt fogjuk látni, hogy kettő sincs köztük olyan, mely fedné egymást. Nincs két nyelvjárási sajátság, melynek terjedési határai összeesnének” (Laziczius 1931: 186).

Laziczius a magánhangzó-rendszereket veszi alapul az osztályozásban. Ezekben belül is azt, hogy megvan-e az $e \sim \bar{e}$, valamint az $\bar{e} \sim \acute{e}$ kettősség. A rövid magánhangzók rendszerén belül 7 tagú („háromszögű”) és 8 tagú („négy-
szögű”) rendszert különböztet meg. Utóbbiban a zárt $\bar{e}$ (a zárt $\bar{e}$ -t e -vel jelöli) jelenti a többletet. A hosszú magánhangzók esetében ugyancsak 7 és 8 tagú rendszert határozott meg. A 8 tagúban a többletet a nyílt hosszú $\bar{e}$ jelenti.

Laziczius a három- és négyszögű fonológiai rendszerek lehetséges kombinációi alapján 4 típust különböztet meg. Érzékeli azonban, hogy „nem térhetünk ki a további differenciálás elől, mert felosztásunk erre tényleg rászorul” (i. h. 188). A differenciálásnál az $\bar{o}$ -zést, a nyílt e -zést (utóbbit ε -vel jelöli), az i -zést és az $\acute{e}$ -zést veszi figyelembe. Az egyik háromszögű rövid rendszert $\bar{o}$ -ző, a másikat e -ző (ε -ző) megoldásúnak nevezi. A háromszögű hosszú rendszereknek is két fajtáját, az i -ző és az $\acute{e}$ -ző megoldását különbözteti meg. Az altípusokat is figyelembe véve összesen 9 típust határoz meg.

Laziczius osztályozásának módszerét legfőképp azért bírálták, mert kevés tájnyelvi sajátságot vett figyelembe, s nem volt tekintettel a realizációkra (lásd Deme 1953: 21; Kálmán 1966: 66–67; Márton 1970: 57). Így az „egymástól távol álló nyelvjárások is azonos csoportba kerülnek, noha az e , $\acute{e}$ -féle hangok viselkedése az egyetlen egyezés köztük” (Kálmán 1951: 15). Módszerét, legalábbis annak egyes elemeit elismeréssel is illették (lásd Benkő 1955: 521; Imre 1971: 57–58).

5. Kálmán Béla újításai az osztályozásban

Kálmán Béla A mai magyar nyelvjárások (1951) és a *Nyelvjárásaink* című egyetemi tankönyveiben (1966) – több-kevesebb módosítással – Balassa osztályozását követi. A nyolcas felosztást ő is meghagyja, de az északi, középső és déli tájnyelvi határokon, valamint néhány esetben az elnevezéseken változtat.

A nyelvterület északi részét érintően említhetjük meg, hogy a Balassa által északnyugatinak nevezett terület nevét és határát is megváltoztatja. Kálmán a határt az illabiális *ā*-zás és a labiális *ā̃*-zás elterjedtsége alapján jelöli ki, s mivel e jelenségeket a köztudat leginkább a palócokhoz köti, mindazokat a tájegységeket a *palóc nyelvjárástípushoz* sorolja, ahol az említett jelenségek előfordulnak. A típus keleti határát a Hernád folyónál jelöli meg, a nyugati határt pedig a Vágnál.

Kálmán palócnak nevez olyan területeket is, amelyek beszélőit nem hívják sem a szűkebb, sem a tágabb környezetben így. A Magyar néprajzi lexikon *palócok* szócikkében e kérdéssel kapcsolatban a következőket találjuk: „A 19–20. sz. folyamán az élő népi hagyomány alapján *palóc*nak tartott szűkebb csoport kultúrájával, nyelvjárásával rokonságot mutató táji környezetre egyre tágabb határok között alkalmazták a palóc megjelölést. Így pl. az Ipolytól Ny-ra eső terület É-i részét a Vágig Ny-i, a K-re esőt a Hernádig K-i *palóc terület*ként kezelték [...]. Ez az eljárás ahistorikus, mivel a 18–19. sz. legfeljebb a késő középkorban gyökerező társadalmi, gazdasági, kulturális jellemzőit egy történetileg is nagyon nehezen követhető, a nagytáji keretekben kezdettől fogva már csak létszáma miatt is alárendelt szerepet játszó korai Árpád-kori csoporttal való azonosítást sugallja. – A kérdés néprajzi vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy a kutatást sokáig olyan néprajzi munkák határozták meg, amelyek nem voltak módszertanilag és kritikailag megalapozottak. Hasonlóképpen problematikus a korábbi nyelvészeti irodalom ún. *palóc nyelvjárás* fogalma, amely néhány hangtani jelenség alapján az északi magyar nyelvterület nagy részét a ~hoz köti, ~ról nevezik el” (NéprLex. 4. 164–166).

A nyelvterület déli részén a török hódoltság után számos nyelvjárássziget jött létre (lásd Szabó 1990). Kálmán e sok szempontból eltérő, az *ő*-zésben mégis hasonlóságot mutató vidéket *déli nyelvjárástípus*nak nevezi. Nemcsak a megnevezésen változtat (Balassánál *alföldi*), hanem a területét is megnöveli azáltal, hogy a Duna–Tisza közét is ide sorolja.

A Tisza folyásának középső részétől keletre, a Körösök tájának *i*-ző tájszólását *tiszai nyelvjárástípus*nak nevezi. A tiszai és az északkeleti nyelvjárás határának kérdése Kálmánt is foglalkoztatja. Balassához hasonlóan ő is alap-

vetően a nyílt *e*-zést és a zárt *ë*-zést veszi figyelembe, ugyanakkor feszegeti ezt az eljárást, amikor megemlíti, hogy kevésbé indokolt egy típusba sorolni a szomszédos hajdúsági és szabolcs-szatmári nyelvjárásokat (Kálmán 1966: 68). Kálmán Béla a nyílt *e*-zés és a zárt *ë*-zés izoglosszáját szemléltető térképlapját a *Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról* c. tanulmányában közli (Kálmán 1962: 5).

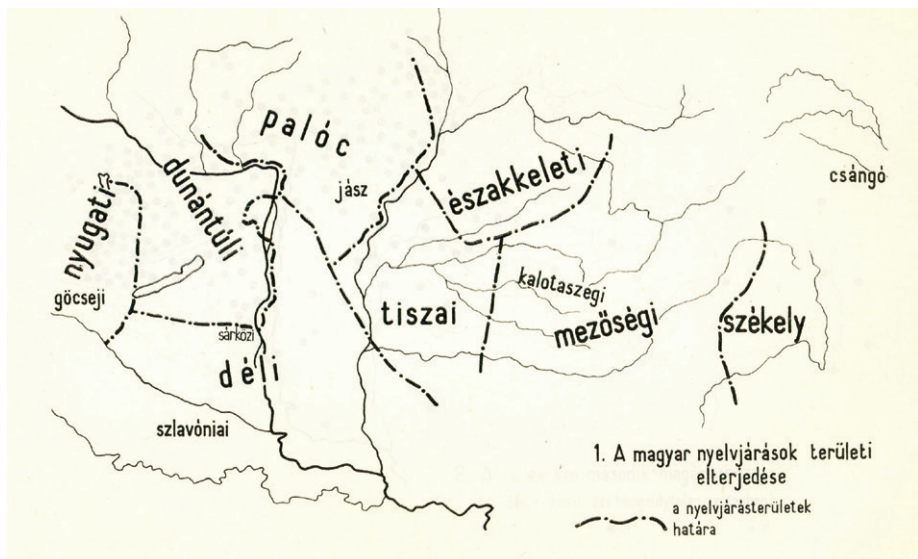
Kálmán a belső-erdélyi nyelvjárásokat *mezőség*inek nevezi (Balassánál *királyhágóntúli*). A *Mezőség* tájnév már a 16. századtól adatolható (lásd Juhász 1988: 90).

A két tankönyvben lévő osztályozás nagyvonalakban megegyezik, kisebb különbségek azonban fellelhetők. Míg az 1951-es kiadásban a *nyelvjárásterület* megnevezés szerepel, az 1966-os kiadásban már a *nyelvjárástípus*, ugyanakkor a szemléltető térkép címe *A magyar nyelvjárások területi elterjedése*, a cím alatt pedig a térképen használt vonal mellett a *nyelvjárásterületek határa* kifejezés található. A különböző szakkifejezések az eltérő szempontokra utalnak. A *nyelvjárásterület* megnevezés az osztályozás területi szempontjait, a területhez kötöttséget, míg a *nyelvjárástípus* a tipológiai, rendszertani megközelítést hangsúlyozza. A két kiadás közötti különbség az is, hogy a nyolcadik típus/terület neve az előbbiben *székely* (Kálmán 1951: 28), az utóbbiban *székely és csángó* (Kálmán 1966: 88).

A Kálmán Béla által módosított osztályozást veszi át Szabó Géza *A magyar nyelvjárások* című főiskolai tankönyvében (Szabó 1980).

4. ábra. Kálmán Béla első térképe a magyar nyelvjárás-területekről (Kálmán 1951: 31)

5. ábra. Kálmán Béla második térképe a magyar nyelvjárás-területekről (Kálmán 1966: 119)

6. Észrevételek a nyelvjárások területi változatairól

Noha Deme László nem készített osztályozást, annak elméleti kérdései őt is foglalkoztatták. Másokhoz hasonlóan ő is úgy látta, hogy a szintaktikai rendszerek és az alaktani elemek között lévő eltérések nem eléggé rendszerszerűek és változatosak ahhoz, hogy a tipológiában alapul szolgáljanak. A szóföldrajz még kevésbé alkalmazható: „A szavak, a nyelv magános vándorai, oly változatos történetűek, terjedésüknek annyi minden lehet oka és szabályozója, hogy aligha találni két szót, melynek határai akárcsak a fél ország területén egybeesnének” (Deme 1953: 15). Deme is a hangtanban látja azokat a sajátosságokat, amelyek az egész nyelvterületen megvannak valamilyen formában, amelyeknek elég változatosak a megoldási formái s elég rendszerszerűek a különbségei (i. h.).

Benkő Loránd meglehetősen visszafogottan, óvatosan nyilatkozik az osztályozásról. A Magyar nyelvjárástörténetben így fogalmaz: „A nyelvjárástípusok kérdését akkor szemléljük helyesen, ha a velük kapcsolatos problémákat nem egyszerűsítjük le a nyelvterületnek mondvacsinált nyelvjárási határokkal való felszabdolására, hanem igyekszünk a maguk teljes bonyolultságában szemlélni őket” (Benkő 1957: 27).

Gállfy Mózes 1954 nyarán végzett terepmunka anyaga alapján 7 típusát különbözteti meg a háromszéki tájszólásnak: 1) orbai, 2) kézdi, 3) Szentlélek környéki, 4) alsósepsi, 5) felsősepsi, 6) miklósvárszéki, 7) hídvég-erőrdi. Gállfy ezzel megerősíti Erdélyi Lajos korábbi hetes felosztását, aki az eltérések okaként többek között a történetit is megemlíti: Háromszék a történelem során több közigazgatási részből, székből állt (Erdélyi 1906: 338). Gállfy ismerteti a tájszólásokat egyedítő jelenségeket, térképet közöl tanulmányához (Gállfy 1956).

Végh József az Őrségi és hetési nyelvátlasz bevezető részeiben a gyűjtéseken szerzett tapasztalatairól is beszámol. Végh megfigyelése, hogy Őrségi nyelvjárási tudat nincs, de az Őrségi tudat számukra igen erős. Ez azonban földrajzi és történelmi kategória (Végh 1959: 40). A tájnyelvi beszélők tudatában a helyi nyelvjárás él, amely egy vagy esetleg néhány egymással szomszé-

dos községre terjed ki. A nyelvjárás összefoglaló jellegű fogalom, a valóságban egyedeiben, a helyi nyelvjárásokban él, amelyek között már olyan jelentős eltérések lehetnek, hogy csak a fontosabb összekötő jegyeket szem előtt tartva mondhatjuk a nyelvjárást egységnek (i. h. 38).

7. Márton Gyula a nyelvjárások területi típusairól

Márton Gyula a lexikai jelenségeket ugyancsak kevésbé tartja alkalmasnak az osztályozásban: „a szavak vándorolnak, egy bizonyos területen megvonjuk elterjedési körüket, távolabb ismét felbukkannak” (Márton 1970: 47). A nyelvjárások elhatárolásában ő is a hangtani jelenségeket emeli ki: „Fontos az is, hogy az osztályozás alapjául szolgáló jelenségcsoport viszonylag szilárd legyen. A hangtani jelenségek ennek a követelménynek is megfelelnek. A hangok változnak ugyan, azonban törvényszerűen, lépésről-lépésre nyomon követhető módon” (i. h. 50). Márton négy nyelvjárási alakulatot határoz meg (i. h. 51–52):

Nyelvjárás – A legnagyobb nyelvjárási alakulat, amelyet nagyobb területen beszélnek. Nem egy esetben felemelkedett átmenetileg az írásbeliség rangjára is.

Tájszólás – Nyelvi rendszerében megtalálhatók a *nyelvjárás* sajátosságai, de ugyanakkor sajátos vonásokkal is bír.

Tájszólásrész – Legtöbbször a tájszólások is tovább tagolódnak. A tájszólásrészeket az esetek túlnyomó többségében szintén hangtani jelenségek alapján határoljuk el, de alapul vehető egy-egy jellegzetes alaktani sajátosság is.

Helyi nyelvjárás – Egyetlen falunak vagy néhány szomszédos helységnek a nyelve.

Balassát követve Márton is 8 nagyobb területi egységet jelöl ki. A két esetben megfigyelhető kettős elnevezések azzal magyarázhatók, hogy meghagyja Balassa terminusát, ugyanakkor átveszi Kálmán újítását is: 1) nyugati, 2) dunántúli, 3) déli vagy alföldi, 4) tiszai, 5) északnyugati vagy palóc, 6) északkeleti, 7) mezőségi, 8) székely.

8. Imre Samu osztályozása és A magyar nyelvjárások atlasza

A magyar nyelvjárások atlaszának (= MNyA.) gyűjtései szükségessé tették egy új nyelvjárasi monográfia és osztályozás megírását. Imre Samu a terepmunka résztvevőjeként, a hatkötetes atlasz társszerkesztőjeként és *A mai magyar nyelvjárások rendszere* c. monográfia szerzőjeként vállalt részt a feladatokban. Imre az osztályozás elvi kérdéseit érintve írja, hogy „Véleményem szerint a nyelvjárások (nyelvjárástípusok) bizonyos mértékig kétségtelenül absztrakció eredményei ugyan, de a nyelvi valóság számos lényeges vonása reálisan tükröződik bennük” (Imre 1971: 38). A tipizálás lehetősége, annak reális volta mellett szól az is, hogy a magyar nyelvjárásokat jól ismerő szakemberek a nyelvjárasi szövegeket az esetek jó részében meglehetősen pontossággal lokalizálni tudják (i. h. 330).

Imre tipológiája a fonémaállományt és -gyakoriságot egyaránt figyelembe veszi. Következésképpen a *nyelvjárástípus* terminust használja, nem pedig a *nyelvjárásterületet*. Elméleti-módszertani szempontból úttörő jelentőségűnek mondja Laziczius eljárását, ugyanakkor rámutat arra, hogy Laziczius nem számol a nyelvjárasi magánhangzó-rendszerek több típusával (i. h. 57–58). Különbség van abban is, hogy Imrénél a magánhangzók gyakoriságának és realizációinak nagyobb a szerepe.

Imre 31 *nyelvjárástípust* jelöl ki: 1) északnyugat-dunántúli, 2) zalai, 3) őrségi, 4) hetési, 5) észak-dunántúli, 6) Balaton vidéki, 7) közép-somogyi, 8) dél-somogyi, 9) észak-baranyai, 10) dél-baranyai, 11) Szeged vidéki, 12) Baja környéki, 13) kiskunsági, 14) Szenc környéki, 15) észak-dunai, 16) csallóközi és szigetközi, 17) középpalóc, 18) Ipoly vidéki, 19) északnyugati palóc, 20)

nyugati palóc, 21) déli palóc, 22) keleti palóc, 23) Hernád vidéki, 24) Szikszó környéki, 25) a Zagyva–Tarna–Tisza vidék nyelvjárásai, 26) Budapest környéki, 27) hajdú-bihari, 28) közép-tiszántúli, 29) szabolcs-szatmári, 30) abaúji ö-ző, 31) északkeleti. Imre több típuson belül további típusokat (altípusokat) jelöl ki. Az osztályozást szemléltető térképen megkülönbözteti az átmeneti, keverék jellegű településeket, továbbá a nyelvszigeteket, nyelvjárásszigeteket. Az Imre által kijelölt nyelvjárástípusok nemegyszer egybeesnek a Balassa osztályozásában nyelvjárásnak nevezett egységekkel (i. h. 332).

Mivel az MNyA.-ban a határon túli kutatópontok száma aránylag kevésnek mondható, a külső régiók, különösen a keleti részek leírása eléggé elnagyoltnak mondható. Az erdélyi magyar nyelvjárások tanulmányozásához mindössze 22 település anyaga állt rendelkezésre, Moldvából pedig egy sem. Így Imre kénytelen volt e területek osztályozásáról lemondani.

Imrében is felmerült, hogy a kisebb típusok nagyobb nyelvjárási egységekbe foglalhatók-e: „Megítélésem szerint ilyen egységekkel szintén lehet több-kevesebb realitással számolni, bár ez esetben az elvonatkoztatás természetesen még magasabb fokú, az egység még inkább viszonylagos. Az egyező tulajdonságok száma jóval kevesebb, mint az egyes típusokban, s még a közösnek minősített tulajdonságok is arányaikban e nagyobb egységeken belül eléggé eltérőek lehetnek. Ugyanakkor ezek a számba jöhető sajátságok általában nagy hatásúak, a jelenség hatása alá tartozó morfémák nagy részét érintik, és a beszélt nyelvet is igen nagy mértékben színezik” (i. h. 371). Imre a következő négy nagyobb egységet jelöli ki: 1) nyugati (dunántúli) nyelvjárások, 2) északi (palóc) nyelvjárások, 3) keleti nyelvjárások, 4) déli nyelvjárások.

egyenként használja. A *palóc* megnevezés ilyen nagy területre való alkalmazását többen kifogásolták, erről a fentiekben már szóltunk.

Király Lajos *Somogy-zalai nyelvatlaszának* gyűjtőterületét három nyelvjárási régió érintkezési sávjában jelölte ki. A térképlapok azt mutatják, hogy „a tájszóhatárok nagy része nem egyezik meg a hangtani és alaktani sajátosságok alapján leírt nyelvjárási határokkal, sőt magukkal a földrajzi-néprajzi határokkal sem. Mégis létezik egy olyan tájszócsoporthatár, amelynek gondos összegyűjtése és térképre írása azt mutatja, hogy a földrajzi, néprajzi és nyelvjárási határvonalak meglepően egybevágnak, vagy megközelítően hasonlóan futnak végig a kutatóterületen” (Király 2005: 48).

Imre Samu és Király Lajos egyaránt figyelte arra, hogy a Dunántúlon bizonyos izoglosszák (jelenséghatárok) egybevágnak a török hódoltság alatti végvárrendszer vonalával (Imre 1962: 26; Király 2005: 50).

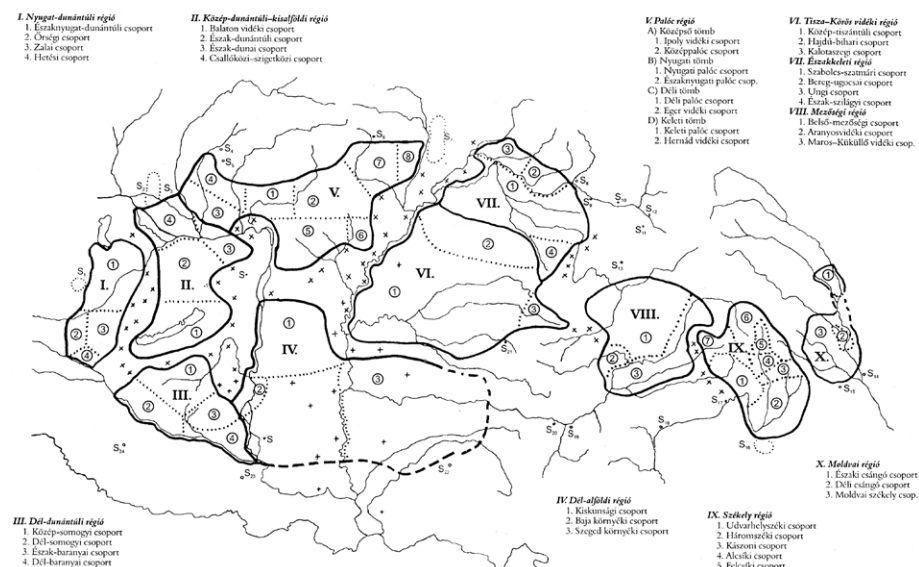
10. Juhász Dezső újításai az osztályozásban

Az ezredforduló idején megjelenő *Magyar dialektológia* című egyetemi tankönyvben a tipológia elvi kérdéseit Kiss Jenő tárgyalja (Kiss 2001), az osztályozást Juhász Dezső készíti el (Juhász 2001). Kiss Jenő hangsúlyozza, hogy a nyelvjárások között rendszerszerű különbségek vannak, amelyek az azonosítás és elkülönítés, tehát a csoportosítás adekvát lehetőségét biztosítják (Kiss 2001: 72). Az osztályozásban az azonos hangrendszer az azonos nyelvjárásba és nyelvjárás csoportba tartozásnak a feltétele. Az azonos hangrendszer azonban egyáltalán nem jelent azonos helyi nyelvjárásba, s nem feltétlenül jelent azonos nyelvjárás csoportba tartozást sem. A nyelvjárási régióknak már nem feltétele az azonos hangrendszer (Kiss 2001: 76).

Juhász osztályozása szintén a Balassa által kijelölt út folytatásának tekinthető. Az Imre Samu által meghatározott nyelvjárástípusok és a Juhász által kijelölt nyelvjárás csoportok nagyrészt fedik egymást (Juhász 2001: 264). Nyelvjárás csoport: egy-egy településre jellemző helyi nyelvjárás és a nyelvjárási régió közötti köztes kategória. Az ezredforduló táján már folyamatban volt

A romániai magyar nyelvjárások atlasza (= RMNyA.) köteteinek megjelenése, ezáltal lehetővé vált a keleti nyelvjárások részletesebb felosztása.

Juhász 10 nagyobb nyelvjárési régiót, ezeken belül pedig 43 nyelvjárás-csoportot különít el. A 10 régió: 1) nyugat-dunántúli, 2) közép-dunántúli–kisalföldi, 3) dél-dunántúli, 4) dél-alföldi, 5) palóc, 6) Tisza–Körös-vidéki, 7) északkeleti, 8) mezőségi, 9) székely, 10) moldvai.

1. térkép. Juhász Dezső térképe a *Magyar dialektológia* című egyetemi tankönyvben (Kiss szerk. 2001)

Juhász megtartja Király Lajos módosítását, az ő-ző déli régió kettéválasztását. Újítás a székely és moldvai nyelvjárások szétválasztása. Ebben szerepe lehetett a moldvai magyarok középkori eredetű, mezőségi gyökerű részéhez kapcsolódó újabb kutatások tanulságainak (lásd Juhász 2004). S természetesen az is fontos szempont lehetett, hogy a földrajzi távolság felerősítette a nyelvjárási elkülönülést a székelyföldi származású moldvai magyaroknál is.

Juhász nem sorolta a nyelvjárési régiókhoz az Imre Samu által átmeneti-ként meghatározott kutatópontokat: „bár sok átmeneti típusú kutatópont nyelv-

vi mérlegelése során megjelölhető lett volna olyan régió, amelyhez a helyi nyelvjárás közelít, de az ilyen eljárással esetleg Imre szempontrendszerét is megbontottuk volna, nem beszélve arról, hogy a régiók közti átmeneti sávok ugyanúgy a valósághoz tartoznak, mint maguk a kisebb-nagyobb típusok” (Juhász 1998: 91–92).

A régiók elnevezésében több változás van: *nyugati* helyett *nyugat-dunántúli*, *dunántúli* helyett *közép-dunántúli–kisalföldi*, *tiszai* helyett *Tisza–Körös-vidéki*. A *közép-dunántúli–kisalföldi* és a *Tisza–Körös-vidéki* tájnévként nem ismert, utal ugyanakkor azokra a tájegységekre, amelyek az adott nyelvjárási régióhoz tartoznak. „A *közép-dunántúli–kisalföldi* név hátránya a nehézkesség, de a lehetőségként felmerült egyszerűbb *közép-dunántúli* megoldást félretettük, mivel az utóbbi azt sugallná, hogy a Dunától északra eső szlovákiai magyarság nyelvjárásai a ’Dunántúl’ fogalma alatt tárgyalhatók” – írja Juhász Dezső (1998: 91).

A Juhász Dezső által módosított osztályozást veszi át Cs. Nagy Lajos és N. Császi Ildikó Magyar nyelvjárások c. kiadványukban. Eltérés, hogy a nagyobb területi egységek megnevezéseként nem a *nyelvjárási régió*, hanem a *nyelvjáróterület* terminust használják, ahogyan korábban Balassa és mások is (Cs. Nagy–N. Császi 2015).

11. Nyelv- és nyelvjárásszigetek

A nyelv- és nyelvjárásszigetek vizsgálata szorosan kapcsolódik az osztályozás kérdésköréhez. A nyelvszigetek meghatározásakor a más nyelvű környezetet tekintjük a legfontosabbnak. Kialakulásuknak az anyanyelvi környezet szórványosodása, a nyelvhatár változása és idegen nyelvi környezetbe való kirajzás egyaránt lehet oka. A külső magyar nyelvi régiók jelentős részére ilyen szigethelyzet jellemző (Péntek 2005: 407), példaként említhetjük a máramarosi, mezősegi, moldvai, dél-erdélyi, szlavóniai, burgenlandi, Nyitra környéki stb. szigeteket.

A nyelvjárásszigetek meghatározásakor a tipológiai, dialektológiai szempontok a meghatározók. A nyelvjárásszigetek azonos nyelvi környezetben, a nyelvterület peremén (ezek az ún. peremszigetek) és idegen nyelvi környezetben egyaránt fellelhetők. Keletkezésük a legtöbb esetben településtörténeti

okokkal magyarázható. A nyelvjárásszigetek vizsgálata azért is nélkülözhetetlen az osztályozás számára, mivel olyan nyelvi sajátosságok is jellemzik, amelyek a környékbeli településeken nincsenek meg, esetleg kevésbé elterjedtek. Gyakran több megkülönböztető, származási helyre utaló sajátosságnak is egybeesik a határvonala. A külső régiókban gyakori, hogy a nyelvjárástipológiai jegyek határa egybeesik a nyelv határával, ezek a nyelvjárásszigetek egyben nyelv-szigetek is.

A nyelvjárásszigetek kérdésköre, keletkezése Balassa Józsefet is foglalkoztatta: „a más vidékre került lakosság, ha csak egy községben lakik is, megőrzi eredeti nyelvjárását, a mely különbözik a körülötte lakókéétól s így az egyes területeken belül nyelvjárási szigetek keletkeznek. Azomban elkerülhetetlen az is, hogy az így elszakadt lakosság nyelve idővel meg ne változzék s ne alkalmazkodjék némi tekintetben az őt minden oldalról körülvevő nyelvjáráshoz. Tehát az ilyen sziget külön nyelvjárássá válik nemcsak a körülötte lakók nyelvéhez, hanem az ő anyanyelvjárásához képest is” (Balassa 1891: 16).

Horger Antal a nyelv(járás)szigetek keletkezését ugyancsak településtörténeti okokkal magyarázza: a kirajzással és a nyelvi környezet változásával, szórványosodásával. Előbbi módon keletkeztek a bukovinai és moldvai szigetek, az utóbbi folyamatok pedig megfigyelhetők többek között Erdély egyes részein, a kelet-szlavóniai nyelvjárásszigeteken stb. Horger megemlíti, hogy a nyelv-szigeteken a különbségek az évszázados elzárttság folytán felerősödtek, mint például a Brassó megyei Datkon, a kelet-szlavóniai nyelvjárásszigeteken vagy az örvidéki Felsőőrben (Horger 1934: 5).

A nyelvjárástipológiai vizsgálatok a belső migrációs folyamatok feltárásában, a történetileg kapcsolatban lévő néprészek tanulmányozásában is hasznosíthatók. A székelyek településtörténetének, nyugati kapcsolatainak feltárásában megemlíthetjük Erdélyi Lajos és Benkő Loránd tanulmányát (Erdélyi 1929; Benkő 1990). A belső migrációból eredő kapcsolatok feltárásának, a nyelv földrajzi egybevető vizsgálatok alkalmazásának kiváló példája Benkő Loránd Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban c. tanulmánya (Benkő 1961).

A magyar nyelvterületen a belső migráció iránya az idők folyamán sokat változott. A török hódoltság leginkább az ország déli és középső részét érintette, ennek következtében a népmozgások a védettebb peremvidékek felé irányultak. A hódoltság után az elnéptelenedett vagy gyéren lakott területeken keletkeztek új nyelvjárásszigetek, ilyenek például a Duna–Tisza közének és a Vajdaságnak palóc jellegű szigetei. Az itteni nyelvjárásszigetek monografikus leírását Szabó József készítette el (Szabó J. 1990).

A nyelvjárásszigetek kapcsolataival, a származási hely kérdésével több más tanulmány is foglalkozik. Benkő Loránd és Juhász Dezső a csángók (Benkő 1989; Juhász 2004), Balogh Lajos a kárpátaljai Nagydobrony (Balogh 1991), Tóth Péter a viski reformátusok (Tóth 2007a), Beregrákos, Nagydobrony és Kajdanó (Tóth 2016), N. Fodor János a kelet-szlavóniai nyelvjárásszigetek gyökereit vizsgálta (N. Fodor 2011).

Péntek János a romániai magyar nyelv- és nyelvjárásszigetekről készített tanulmányában felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelv- és nyelvjárásszigetek vizsgálatában a földrajzi (dialektológiai és areális) és a társadalmi (szociolingvisztikai) dimenzióra egyaránt figyelemmel kell lenni (Péntek 2005: 413). Szükség van a régebben gyűjtött adatok ellenőrzésére, s tekintettel kell lennünk a demográfiai helyzet alakulására is (i. h. 406–407). Péntek János *heterogén nyelvjárásszigeteknek* nevezi azokat a településeket, ahol több magyar nyelvjárástípus van képviselve (i. h. 408). Ilyen például a máramarosi Visk. A helyi reformátusok és római katolikusok közötti nyelvjárási különbségekről Tóth Péter számolt be (Tóth 2007b).

A nyelvjárásszigetek vizsgálata azért is fontos számunkra, mert a környezettől megkülönböztető sajátságok mai állapotáról csak új gyűjtések adhatnak képet. Példaként említhetjük a felvidéki Nagyhinden végzett kutatásokat, ahol már többen felfigyeltek arra, hogy a labiopalatális magánhangzók hiánya egyre kevésbé jellemző: „a nagyhindi nyelv(járás)sziget sajátos hangtani jelensége napjainkban csak ritka nyomokban lelhető fel, és a teljes kihalás szélére került” (Presinszky 2004: 50). Az elmúlt évek kutatásai között említhető meg Vörös Ferenc és Tóth Péter felsőpulyai (Burgenland) és kelet-szlavóniai (Horvátország) gyűjtése, amelynek anyagából több tanulmány jelent meg (Tóth 2021a; Vörös F. 2022a, 2022b).

12. Az ezredforduló után

Az ezredfordulót követően több más tanulmány is érinti az osztályozást, az egyes területi egységeket. Sándor Anna a Bükön megrendezett 14. Élőnyelvi Konferencián a palóc nyelvjárási régió nyugati határát pontosította. Néhány palócos tájnyelvet beszélő települést a szakirodalomban addig határvonalnak tekintett Vág folyótól nyugatra is megemlíti (Sándor 2007: 53).

A mondattani sajátosságok vizsgálatához sokáig hiányoztak a technikai feltevések. Területiségükről azért is elnagyoltak az ismereteink, mivel nem vizsgálhatók a hagyományos nyelvföldrajzi módszerrel, pedig a szórend, a tagadó szerkezetek, az igemódok, az igeidők stb. területi szempontú vizsgálata a tipológia számára is tanulságos lenne. Hegedűs Attila A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban c. könyvében így ír: „a mondat vonzatszerkezetén alapuló vizsgálat nem rajzolja át az ismert nyelvjárásirégió-határokat. Ellenben kiegészíti a tudásunkat az egyes régiók további jellemzésével” (Hegedűs 2012: 47). Itt említhetjük meg Hegedűs Attila és Kovács Mónika komplex klasszifikációra tett kísérletét (2016).

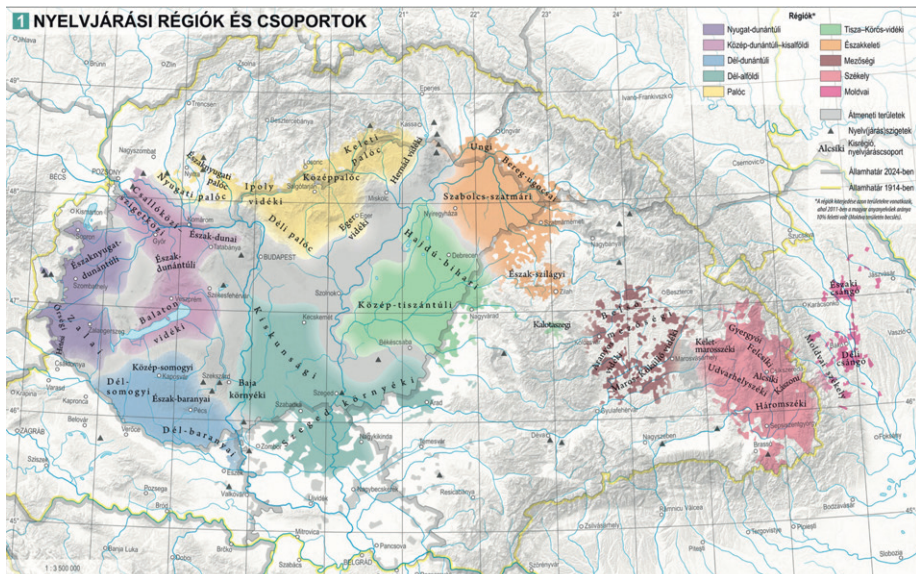
A moldvai magyarokra vonatkozó újabb nyelvjárási forráskiadványok, tanulmányok nyomán ismét felvetődött a belső tagoltság kérdése. A kutatók többsége három nyelvjárás csoporttal számol: 1) az északi csángóval, 2) a déli csángóval és 3) a székelyes csángóval vagy moldvai székellyel. Korábban is felvetették már, amit legújabban Péntek János fogalmazott meg, miszerint a moldvai magyar nyelvjárás elsődlegesen nem hármas, hanem kettős tagolódású. Ez a tipológiai elkülönülés nagyvonalakban korrelál egy Szeret menti és egy, a Szeret jobb oldali mellékvizei mentén, a vízválasztóig tartó földrajzi tagolódással. A tipológiai és a földrajzi megoszlás elsődleges szintje alatt további altípusok különíthetők el mind a nyelvi sajátosságokban, mind a területi megoszlásban. Ehhez az alsóbb szinthez tartozik az „északi” és a „déli” megkülönböztetése is (Péntek 2014: 407).

A modern számítógépes programok a nyelvatlaszok adatainak statisztikai, egybevető elemzésében is alkalmazhatók. A dialektometria a különböző jelenségek adatait együttesen szemléli, tehát nem csak egy bizonyos jelenség területe-

ti különbségeire fókuszál. A Vargha Fruzsina Sára által az MNyA. és RMNyA. adatai alapján készített térképlapok egy színskála mentén ábrázolják, hogy egy település mely más kutatópontokkal mutat kisebb vagy nagyobb hasonlóságot (lásd Vargha 2017). E térképlapok egyúttal a nyelvjárási kontinuumban lévő törésvonalakra is rámutatnak (Vargha 2022).

A kárpátaljai magyar nyelvjárások hangtani alapú osztályozását Horváth Katalin készítette el (Horváth 1976). Az osztályozáshoz a közelmúltban Tóth Péter tett főképp a nyelvjárásszigeteket érintő kiegészítő észrevételeket, Kajdanót és Fornost is a nyelvjárásszigetek között említve (Tóth 2021b).

A Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet c. kötetben a magyar nyelvjárások területi egységeit Juhász Dezső és Bárány János térképe szemlélteti. A térkép több helyen is különbséget mutat a Magyar dialektológia c. egyetemi tankönyvben közölttel. Az újabb térkép helyenként szélesebb átmeneti sávokkal számol. A nyugati palóc határvidéke a Vág folyásától kicsit nyugatabbra került. Az észak-szilágyi nyelvjárás csoportnak az északkeleti régióhoz kapcsolódása az új térképen sokkal egyértelműbb (lásd Juhász–Bárány 2024: 103).

2. térkép. Juhász Dezső és Báráth János térképe a magyar nyelvjárási régiókról és csoportokról (Juhász–Báráth 2024: 103)

Érdemes kitekintenünk a néprajzi kutatásokra is. Többen hangsúlyozzák, hogy a néprajzi tájegységek nem feltétlenül egyeznek meg a nyelvjárási régiókkal (vö. Borsos–Magyar 2011: I. 9–29; Tolcsvai Nagy 2014: 190). A néprajzkutatás eredményei mégis tanulságosak és hasznosíthatók számunkra, hiszen a nyelvi és kulturális kapcsolatok egymással összefüggést mutatnak. Ehhez kapcsolódóan említhetjük meg Kósa László és Filep Antal *A magyar nép táji-történeti tagolódása* (Kósa–Filep 1975), Borsos Balázs *A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2* (Borsos 2011), valamint Borsos Balázs és Magyar Zoltán *A magyar népi kultúra régiói 1–2* (Borsos–Magyar 2011) c. könyvét. A Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet c. kötetben a hagyományos magyar népi kultúra történeti-térbeli tagolódását ismertető rész térképei a nyelvjáráskutatók számára is fontosak a nyelvi-kulturális régiók többszemponútú, interdiszciplináris kutatásához (Borsos 2024).

Az osztályozáshoz kapcsolódóan azt is fontos tisztáznunk, hogy a kulturális, közigazgatási és természeti határoknak milyen szerepe van a nyelvjárásterületek, -csoportok kialakulásában (lásd Pajusalu–Pomozi–Juhász–Viitso 2012).

A jelenkori nyelvi folyamatok kérdések sorát vetik fel az osztályozást érintően. Láthatjuk, hogy bizonyos tájnyelvi jelenségek visszaszorulásával csökkennek a nyelvjárások közötti különbségek. A változások a markáns, a környékbeli tájszólásokból hiányzó sajátosságokat is érintik. A nagyvárosokban és vonzáskörzetükben, valamint a népszerű üdülőhelyeken történő népesedési változások ugyancsak több kérdést felvetnek. Példaként említhetjük Sopront és a Balaton környékét. Az itt zajló népesedési folyamatok nyelvi következményeiről még nagyon keveset tudunk.

Tolcsvai Nagy Gábor a magyar nyelvi térség régióinak jelenkori helyzetéről írja: „Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1) a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti néprajzi és városi hagyományokon alapuló régióhálózat, 2) a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3) a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárholnan, bármikor be lehet lépni” (Tolcsvai Nagy 2014: 195).

Az osztályozást érintően nem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy mit jelent a *kárpátaljai, romániai, vajdasági, horvátországi, muravidéki, burgenlandi, felvidéki nyelvjárások* kifejezés. Vajon kialakultak a trianoni országhatárok mentén az osztályozásban is figyelembe vehető izoglosszák? A kutatások alapján e kérdésre azt mondhatjuk, hogy a trianoni politikai határok nem írták felül a hosszú évszázadok alatt kialakult nyelvjárási folytonosságot. A tájnyelvi sajátságok ma is összekapcsolják az egymással szomszédos, de különböző országokhoz tartozó nyelvjárásterületeket, -csoportokat. Az északkeleti nyelvjárási régió négy ország területére terjed ki (Magyarország, Szlovákia, Ukrajna, Románia). E régióban végzett vizsgálatot P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit. Az eredmények azt igazolják, hogy „a nyelvjárások bomlása, színtelenedése ugyan a határon túli településeken is megindult, de lefolyása lényegesen lassúbb, mint a határon innen” (P. Lakatos–T. Károlyi 2002: 236).

Vajon a határon túli magyarok nyelvében az I. világháború után meghonosodott környezetnyelvi átvételek beépültek a nyelvjárások szókészletébe? A kérdésre nyilván csak az egyes átvételek történeti, hangtani, nyelvföldrajzi, gyakorisági stb. szempontú vizsgálata alapján kísérrelhetünk meg választ adni. Az átvételek között olyanok is vannak, amelyeknek különböző alaki variánsai alakultak ki. Egyes kifejezések a háztáji gazdálkodáshoz, mindennapokhoz kapcsolódnak. Ezek beilleszkedése a nyelvjárási szókészletbe nyilván gyorsabb. Más környezetnyelvi átvételek – például a hivatalos ügyintézés kifejezései – ellenben olyan fogalomkörökhöz kapcsolódnak, amelyek távol állnak a népi életmódtól és gazdálkodástól. Ezek a határon túli magyarok szókincsében idegen szavakként vannak jelen. Vörös Ottó fogalmazta meg a határon túli környezetnyelvi átvételekkel kapcsolatban: nem közelíthetők meg a hagyományos dialektológia felől, hiszen nyelvi jelenségei nem alkotnak olyan rendszert, mint a nyelvjárások, de besorolhatók nyelvünk területi változatainak fogalmi rendszerébe, csak másként (Vörös O. 2022: 154). A határon túli magyarok névpolitikai vonatkozásairól Vörös Ferenc készített áttekintő ismertetést (Vörös F. 2019).

A fent említett nyelvi folyamatok a jövőbeli osztályozások számára sem érdektelenek.

Hivatkozott irodalom

- Balassa József 1891: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Balogh Lajos 1991: Palócok a Kárpátalján? In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 63–66.
- Balogh Lajos 1998: A magyar nyelvjárások osztályozása. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai Szimpozion*. A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. Szombathely. 94–101.
- Benkő Loránd 1955: Megjegyzések Deme Lászlónak „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” című tanulmányához. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 7/3–4. 500–523.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57/4: 401–413.
- Benkő Loránd 1989: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szögéből. *Magyar Nyelv* 85/3–4: 271–287, 385–405.
- Benkő Loránd 1990: Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1/2: 109–122.
- Benkő Loránd – Lőrincze Lajos 1959: A Magyar Nyelvatlasz munkálatai. *Magyar Tudomány* 4/6: 271–280.
- Borsos Balázs 2011: A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2. MTA Néprajzi Intézet, Budapest.
- Borsos Balázs 2024: A hagyományos magyar népi kultúra történeti-térbeli tagolódása. In: Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet*. HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. 94–101.
- Borsos Balázs – Magyar Zoltán 2011: *A magyar népi kultúra régiói* 1–2. Mérték Kiadó, Budapest.

- Cs. Nagy Lajos – N. Császi Ildikó 2015: *Magyar nyelvjárások*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1953: *A magyar nyelvjárások néhány kérdése*. Nyelvtudományi Értekezések 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdélyi Lajos 1905: *Nyelvjárásaink ügye és teendőink. Irodalmuk és területeik ismertetése*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Erdélyi Lajos 1906: A háromszéki nyelvjárásról. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 36. kötet. 309–344.
- Erdélyi Lajos 1929: *Magyar nyelvi tanulmányok II*. Kókai Lajos, Budapest.
- Gállfy Mózes 1956: A háromszéki nyelvjárásváltozatok határa. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 446–453.
- Gállfy Mózes 1978: A kolozsvári nyelvészeti iskola tevékenységéről. *Korunk* 37/10: 789–798.
- Hegedűs Attila 2012: *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Hegedűs Attila – Kovács Mónika 2016: *Kísérlet a magyar nyelvjárások komplex klasszifikációjára*. Szent István Társulat, Budapest–Piliscsaba.
- Horger Antal 1905: A keleti székelység nyelvjárasi térképe. *Magyar Nyelv* 1/10: 446–454.
- Horger Antal 1934: *A magyar nyelvjárások*. Kókai Lajos, Budapest.
- Horváth K. I. 1976: *A kárpátontúli magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere*. Egyetemi jegyzet. Uzshorodi Állami Egyetem, Uzshorod [Ungvár].
- Imre Samu 1962: Nyelvjárasi jelenségek statisztikai feldolgozása (Módszertani kísérlet). *Magyar Nyelvjárások* 8/1: 11–27.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1988: *A magyar tájnévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juhász Dezső 1998: A magyar nyelvjárások tipológiájának néhány kérdése az új dialektológiai tankönyvben. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárasi Tanszéke, Budapest. 89–93.

- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- Juhász Dezső 2004: Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében. In: P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 163–174.
- Juhász Dezső 2016: A magyar történeti dialektológia korszakai. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. NYME SEK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 25–41.
- Juhász Dezső – Bárh M. János 2024: A magyar nyelvjárások térbeli tagolódása. In: Kocsis Károly (főszerk.): *Magyarország Nemzeti Atlasza – Állam és nemzet*. HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest. 102–109. https://nemzetiatslasz.hu/MNA/MNA_1_9.pdf
- Kálmán Béla 1951: *A mai magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kálmán Béla 1962: Megjegyzések a nyelvjárasi izoglosszákról. *Magyar Nyelvjárások* 8: 3–9.
- Kálmán Béla 1966: *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Király Lajos 1985: A mai magyar nyelvjárások. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv*. Jegyzet a tanítóképző főiskolák számára a budapesti program szerint. Tankönyvkiadó, Budapest. 229–259.
- Király Lajos 1991: A mai magyar nyelvjárások. In: A[damikné]. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest. 521–558.
- Király Lajos 2005: *Somogy-zalai nyelvatlasz*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223. Budapest.
- Kiss Jenő 2001: A nyelvjárások osztályozása. In: uő. (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 72–81.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001: *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kósa László – Filep Antal 1975: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lazicius Gyula 1931: Bevezetés a fonológiába II. Magyar fonológia. In: *Nyelvtudományi Közlemények* 48. kötet. 165–206.

- Laziczius Gyula 1936: *A magyar nyelvjárások*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Márton Gyula 1970: *Magyar nyelvjárastan*. Babes–Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar, Cluj [Kolozsvár].
- Márton Gyula 1973: A romániai magyar nyelvjáráskutatás múltja és mai állása. In: Ritoók János (szerk.): *Korunk Évkönyv 1973*. Kolozsvár. 173–193.
- N. Fodor János 2011: A kórógyi nyelvjárás nyelvföldrajzi tanulságai. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Gramma Nyelvi Iroda – UMIZ – Imre Samu Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely–Alsóór. 62–73.
- Pajusalu, Karl – Pomozi Péter – Juhász Dezső – Viitso, Tiit-Rein 2012: Sociolinguistic comparison of the development of Estonian and Hungarian dialect areas. *Linguistica Uralica* 48/4: 241–264.
- P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 2002: Nyelvi változások az északkeleti régióban a trianoni határ két oldalán. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 233–248.
- Péntek János 2005: Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101/4: 406–413.
- Péntek János 2014: A moldvai magyarokról és a *csángó* elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110/4: 406–416.
- Presinszky Károly 2004: A nagyhindi illabialitás változásai. *Magyar Nyelvjárások* 42: 41–50.
- Sándor Anna 2007: Kísérlet a palóc nyelvjárások nyugati határának pontosítására. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest. 45–54.
- Simonyi Zsigmond 1889: *A magyar nyelv* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1905: *A magyar nyelv*. Második, átdolgozott kiadás két térképpel s két külön melléklettel. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága, Budapest.

- Szabó Géza 1980: *A magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*. Dél-alföldi Évszázadok 3. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged.
- Tánczos Vilmos 2011: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2014: A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 187–197.
- Tóth Péter 2007a: A viski reformátusok mezőségi gyökereiről. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. I–II. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár. II, 406–411.
- Tóth Péter 2007b: Felekezetek közötti nyelvjárási különbségek Visken. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 228. Budapest. 424–428.
- Tóth Péter 2016: A beregrákosi, nagydobronyi és kajdanói nyelvjárás gyökereiről. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VI. Dialektológiai Szimpozion*. NYME SEK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács, Szombathely–Nyitra. 615–627.
- Tóth Péter 2021a: A felsőpulyai és középpulyai nyelvjárás rövid ismertetése. In: uő., *Nyelvjárási és tudománytörténeti tanulmányok*. Savaria University Press, Szombathely. 62–67.
- Tóth Péter 2021b: Észrevételek a kárpátaljai magyar nyelvjárások osztályozásához. In: Pomozi Péter – Rási Szilvia – Tóth Zsolt (szerk.): *Magyar*

- nyelvjárások napja 2020: Örökség és jövőkép.* Magyarságkutató Intézet, Budapest. 137–146.
- Tóth Péter 2025: A magyar nyelvjárások osztályozása a 19. században. In: *Закарпатські філологічні студії.* Випуск 39. Том 3. 52–63.
- Vargha Fruzsina Sára 2017: *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2022: Vélt határok és valós törésvonalak a nyelvjárási kontinuumban: In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita – Máté Réka (szerk.): *A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben. Tanulmányok a 21. Élőnyelvi Konferenciáról.* Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – Hodinka Antal Intézet, Törökbálint. 101–118.
- Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vörös Ferenc 2019: Kárpát-medencei névpolitikai seregszámla. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvfeldrajztól a névföldrajzig X. Nevek a nyelvpolitikai küzdőtérben.* Savaria University Press, Szombathely. 17–61.
- Vörös Ferenc 2022a: A felsőpulyai magyarságról az ezredforduló után két évtizeddel. In: uő., *Név- és nyelvhasználat a magyar nyelvterület peremvidékén.* Savaria University Press, Szombathely. 77–92.
- Vörös Ferenc 2022b: Miről vallanak a kelet-szlavóniai Rétfalu hajdani családnevei? In: Vörös Ferenc (szerk.): *Név- és nyelvhasználat a magyar nyelvterület peremvidékén.* Savaria University Press, Szombathely. 281–315.
- Vörös Ottó 2022: *Szülföld, nyelv, tudomány.* Savaria University Press, Szombathely.